

Nog te verschijnen: Waardenwerk winternummer 2022

Nieuwe structuur voor conflictoplossing

Pieter Ippel en Krijn van Beek

Een nieuw begin?

‘De Grondwet waarborgt de grondrechten en de democratische rechtsstaat’. Daar begint sinds kort ons belangrijkste juridische document mee. Het is – te midden van al het zomerse politieke gekrakeel van 2022 (over stikstofimpasse, energiecrisis en vluchtelingenopvang) – vast heel wat Nederlandse burgers ontgaan. Vanaf eind augustus 2022 begint onze Grondwet niet meer met het bekende artikel 1 over gelijkheid en het verbod op discriminatie, maar met deze algemene bepaling. Het is een sobere pre-ambule, maar het staat er kort, stoer en stevig. Wat dit in de levende praktijk betekent is wat anders, een heel wat moeizamer project. In vorige afleveringen van Waardenwerk¹ deden we verslag van een verkenningstocht in het voor veel burgers en kleine bedrijven nogal onherbergzame ‘landschap van het recht’.² De Grondwet, maar ook gezaghebbende auteurs als Tjeenk Willink (2018) en Boutellier (2021), benadrukten recent de onvervangbare waarde van de ‘democratische rechtsstaat’ als gezamenlijk moreel kader, in onze pluralistische samenleving ongeveer de enige (integrerende) ontmoetingsplek voor iedereen. Toch is het algemeen bekend dat omvangrijke groepen burgers grote moeite hebben de ‘weg naar het recht’ te vinden. Dat zagen we wel heel schrijnend aan de gehavende kandidaat-burgers die maandenlang buiten moesten slapen bij het aanmeldcentrum in Ter Apel. Uit eerder grootschalig onderzoek en uit allerlei andere ‘berichten uit de samenleving’ blijkt dat veel conflicten lang voortslepen of onopgelost blijven. Inschakeling van de rechter of van rechtshulp is duur (financieel, maar ook sociaal) en kost moeite en tijd. De rechterlijke macht heeft bovendien een te hoge werklast en dat leidt tot verdere vertraging. De rechtsstaat is voor miljoenen burgers een veraf ideaal.

Wij zijn ons ervan bewust dat van veel kanten moord en brand wordt geroepen en we willen geen makkelijke, rampen aankondigende Cassandra-rol spelen.³ Om een ernstige sociaal-politieke kwestie gaat het zeker. Wij denken dat er iets aan te doen valt, al zal dat veel inventiviteit, doorzettingsvermogen en een ‘lange mars door de instituties’ vragen. In de vorige afleveringen van onze zoektocht naar veranderende professionele waarden in het juridische domein stonden twee dingen centraal. In onze eerste bijdrage gingen we in op de maatschappelijke noodzaak. De principes van de rechtsstaat stellen we niet ter discussie: die zijn onomstreden en belangrijker dan ooit. De

¹ Zie het Winternummer van 2021 (nr 86-87) en het zomernummer van 2022 (nr. 89).

² Zie voor een (misschien te summiere) inleiding voor (ook) niet-juristen: Ippel (2019).

³ Gelet op de waarschuwingen daarvoor in Boudry (2022)

maatschappelijke opdracht is om die principes beter te laten werken voor mensen (en voor ondernemingen). Dat betekent bijvoorbeeld dat we voor mensen met een (sociaal-juridisch, vaak ook emotionerend) probleem of conflict andere mogelijkheden moeten creëren dan een ingewikkeld, spanningsvol, tijdrovend, energievretend en vaak teleurstellend juridisch traject. Nieuwe wegen naar praktische en bevredigende(r) oplossingen vragen een ander soort professionele oriëntatie en intensieve *'frame-reflection'*. In ons tweede artikel doken we dieper in het type professionaliteit dat past bij die behoefte aan oplossingen in plaats van procedures. Dit zal een fundamentele verschuiving in de houding en benadering van de klassiek opgeleide jurist vragen. Bovendien vereist dit kennis uit andere domeinen en bijscholing in met name sociaal-psychologische vaardigheden. Uiteindelijk zal dit ook moeten leiden, denken wij, tot een anders gerichte juridische beroepsethiek.

We eindigden ons vorige artikel met de constatering dat deze transformatie waarschijnlijk ook een andere structuur vereist, waarbinnen een op oplossingen gerichte oriëntatie zich kan uitkristalliseren. We wezen al op de haast onvoorstelbare omvang van conflictschade, die honderdduizenden personen per jaar treft. Eenvoudig gezegd: problemen slepen veel te lang, worden vaak niet of onbevredigend opgelost en mensen ervaren de omgang met hun probleem vaak als niet eerlijk. Het gaat dus om concrete (ook mentale) schade aan de mensen zelf en om frustratie die onze hele samenleving raakt en uiteindelijk de steun voor en het vertrouwen in onze rechtsstaat ondermijnt.

In deze derde bijdrage willen we de structuur verkennen waarbinnen oplossingsdienstverlening zich kan ontwikkelen. Het gaat om het zoeken naar een samenhangende structuur waarin praktijken kunnen ontstaan en vervolgens kunnen groeien in efficiëntie, effectiviteit en vooral ook in bereik. Het richtinggevende doel is dat conflicten – die zullen er altijd wel zijn – nooit langer dan een jaar hoeven te duren en in grote meerderheid zo worden opgelost dat mensen weer verder kunnen met hun leven.

Wat willen we eigenlijk maken?

Hoewel 'structuur' een nogal abstract begrip is, kunnen we wel benoemen waar die toe moet leiden. De structuur moet het mogelijk maken dat er toegankelijke en humane professionals en vrijwilligers zijn die mensen uit de problemen kunnen helpen en die voor alle betrokken partijen snel en pragmatisch acceptabele oplossingen of uitwegen weten te creëren. Zoals we eerder zagen, zijn er op verschillende plekken mensen die dit soort professionaliteit nastreven en stap voor stap in hun eigen praktijken proberen vorm te geven. Tegelijk ontbreekt structuur om dit verder te brengen dan lokaal en tijdelijk.

De structuur, waar we naar zoeken, moet dus een gunstige voedingsbodem bieden voor het 'echte werk'. Daar hoort een heldere oriëntatie op de uitkomsten bij: het moet gaan om oplossingen die werken, voor alle betrokken partijen, die als rechtvaardig zijn te ervaren en die niet noodzakelijk een specifiek juridisch karakter hebben. Ook zal moeten worden bedacht hoe de nieuw te ontwikkelen 'conflict-professionaliteit' betaald wordt. Ons vermoeden hierbij is dat beter werkende conflictoplossing aanzienlijke maatschappelijke baten op gaat leveren. Maar dat inzicht levert nog geen heldere betaalstructuur. Tenslotte is er een opdracht om die nieuwe conflict-professionaliteit te verankeren: hoe kunnen mensen zich daarin scholen, hoe kan een zekere selectie plaatsvinden van wat wel en niet werkt en van wie wel of niet succesvol is (en waarom?).

Een structuur die dit allemaal mogelijk maakt, valt niet vanachter het bureau of de tekentafel te bedenken. Hieronder leggen we uit hoe we een zo divers mogelijk samengesteld gezelschap hebben proberen te betrekken in het uitvind- en ontwerpproces.

Zomer in Zeeland: op weg!

Een constatering in onze vorige artikelen was dat er wel in het hele land aanzetten en proefprojecten zijn, maar dat er weinig onderlinge afstemming en samenwerking is. ‘Samen Recht Vinden Zeeland’ heeft vanaf het begin geprobeerd om de pioniers bij elkaar te brengen en de krachten te bundelen. Om te onderzoeken of we in de richting van de hierboven besproken samenhangende benadering konden koersen, organiseerden we op 22, 23 en 24 juni 2022 een werkconferentie in Middelburg. De eerste dag stond in het teken van het aanleveren van basismateriaal door een keur aan betrokken (ervarings)deskundigen. De derde dag werd gebruikt voor een voorlopige presentatie van de uitkomsten (zie hierna het concept Manifest van Middelburg). Maar de eigenlijke werkconferentie vond plaats op de tweede dag waar ongeveer vijftig mensen met uiteenlopende vakmatige bagage, uit diverse werkkringen en met een behoorlijke variatie aan persoonlijke achtergrond en leeftijd samen ‘knutselden’ aan zo’n toekomstige structuur.

De gedachte achter de opzet van de werkbijeenkomst is tweeledig. Ten eerste gaat het er om veel verschillende mensen erbij te betrekken, niet alleen ‘the usual suspects’, het netwerk van ‘old boys and girls’. Helemaal lukte dat niet, want hoogopgeleide ouderen waren nog steeds oververtegenwoordigd. Het doel was om zoveel mogelijk kennis, ervaring en verbeeldingskracht bij elkaar te brengen.⁴ Tegelijkertijd was het ons motief om de betrokken mensen het ontwerp ook als hun ontwerp te laten ‘voelen’, zodat ze het mee zouden nemen naar hun respectieve werkplekken om van daaruit bij te dragen aan de realisering ervan. (Dit vanuit een naar ons weten nergens wetenschappelijk onderbouwd idee dat de kans dat mensen ergens mee aan de slag willen, toeneemt naarmate ze meer de idee hebben dat ze het zelf verzonnen hebben. Dit als antithese van de idee dat ‘not invented here’ leidt tot weerstand en afwijzing).

Het eerste doel was dus om participatie te verbreden en te verdiepen. Het tweede doel van de opzet was dat er ook daadwerkelijk iets gemaakt (geschapen) zou worden. Wanneer je mensen voor een debat bij elkaar brengt, graven ze zich vaak in om hun eigen standpunt te verdedigen en hun opinies naar de anderen te slingeren. Wanneer je ze bij elkaar brengt voor een discussie, zullen ze in een gunstig geval beter doorhebben waar de problemen zitten. Wanneer je ze bij elkaar brengt voor een goed georganiseerde dialoog, zal er vaak (meer) wederzijds begrip ontstaan. Maar met geen van deze vormen ontstaat een plan. Daarom ‘leenden’ we methodiek uit werelden waar dingen gemaakt worden: het domein van ingenieurs, architecten, industrieel ontwerpers en designers.⁵ De methoden die daar worden gebruikt – met als verzamelterm *design thinking* – zijn bij uitstek gericht op het scheppen van nieuwe dingen. In ons geval het scheppen van een werkbare structuur die concrete conflictoplossing vooruit helpt.

Uit de verschillende scholen van design thinking hanteerden we de methode van de Stanford D-School, waarmee Krijn van Beek de laatste jaren veel ervaring heeft opgedaan. De ongeveer 50 deelnemers werden bij het begin van de dag ingedeeld in zeven groepen die elk zelfstandig de vijf ontwerpstappen van de Stanford designmethode zouden doorlopen. Het ging dus om een werkvloer met zeven keer zeven gespreksdeelnemers (een haast Bijbels tafereel). Er werd heel hard en behoorlijk creatief gewerkt.

⁴ Hoewel dit niet echt een (geloot) burgerberaad was, hebben we ons wel laten inspireren door de voorstellen en ideeën daarover van: Eva Rovers, *Nu is het aan ons. Oproep tot echte democratie*, Amsterdam 2022 en David van Reybrouck, *De kolonisatie van de toekomst* (Huizinga-lezing 2021), Amsterdam 2022.

⁵ Zie bijvoorbeeld Van Beek (2015) of Van Buuren (2017) en voor meer achtergronden over de gebruikte designmethodiek: <https://dschool.stanford.edu/programs/designing-for-social-systems>

De eerste stap draait om inleven ('emphatize') in de mensen voor wie je gaat ontwerpen. Elke deelnemer werd gevraagd aan hun tafel één persoon te noemen voor wie de structuur die we zouden gaan ontwerpen van groot belang zou zijn. Het gaat daarna om het samen nader 'inleven' in de behoeften en belangen van enkele van de genoemde personen. Deelnemers verplaatsen zich dus intensief in mensen die in een probleemsituatie zitten en vragen zich af in welke richting oplossingen te vinden zouden zijn.

De tweede stap draait om het (opnieuw) definiëren van de ontwerpvrage. Naarmate deelnemers zich beter en genuanceerder inleven in hun doelgroep, krijgt de ontwerpvrage meer richting en kleur. We zullen in het vervolg zien dat er ook de nodige verschillen ontstonden tussen de tafels.

De derde stap draait om het genereren van een zo lang mogelijke lijst van ideeën. Het gaat om mogelijke ingrediënten van een plan. De kunst is in deze stap om elke vorm van oordeel even op te schorten. Een raar idee van de één is soms een opstapje voor een verrassend raak idee van de ander. 'Ja, maar' is verboden in deze ronde. In plaats daarvan wordt deelnemers gesuggereerd hun inbreng steeds te beginnen met 'en als we nou eens...', want na die start, kan er bijna niet iets anders komen dan een idee.

De vierde stap draait om knutselen. Hierin zijn de ideeën van de vorige ronde de bouwstenen waarmee elke tafel een prototype bouwt. De termen 'knutselen' en 'prototype' proberen bewust ruimte en lichtheid te suggereren. Want het is tot op zekere hoogte een intuïtief proces om met de meest aansprekende ideeën aan de slag te gaan, daar samenhang in te zien of aan te geven, daar een tekening of een schema van te maken en er een naam of motto aan te geven.

In de vijfde stap volgt een eerste lichte test van de ontwikkelde prototypes. Elke tafel presenteert zijn ontwerp aan de andere deelnemers. De andere deelnemers krijgen de mogelijkheid enkele suggesties te doen om het sterker te maken (en hiermee opnieuw ieders innerlijke 'ja maar' een beetje af te remmen).

Interessant is, dat door dit proces parallel te laten doorlopen door verschillende groepjes, er nog een ontwerp-laag bij komt: die van de ontwerpcompetitie. Zoals we het bij het ontwerpen van een brug, stadhuis of torenflat heel gewoon vinden dat verschillende architectenbureaus in concurrentie met elkaar een voorstel maken, zo ongewoon is dit (nog) in de wereld van beleid maken.

In vogelvlucht

Zoals we hiervoor al lieten doorschemeren: de zeven tafels gaven elk hun eigen interpretatie van de ontwerpvrage en ontwikkelden daarna ook op hun eigen manier antwoorden. Er kwamen zeven verschillende, maar ook met elkaar overlappende 'beelden' uit in de vorm van zeven 'prototypes', alle zeven aspecten van een structuur. De zeven titels die ontstonden, geven al een indruk van deze variatie:

- Drempelloze hulp voor kwetsbaren
- Huis van de wijk
- Simpel
- Sociaal voor elkaar
- Superambtenaar
- Vrederechter
- Wie wel weg is, wordt gezien

Het ontwerp '*simpel*' ziet bijvoorbeeld als voornaamste uitdaging het terugdringen van de complexiteit van al onze overheidsvoorzieningen en regulering. Met eenvoudig taalgebruik, direct

rake hulp voor wie er onverhoopt toch niet uitkomt en vooral een terugkerende *loop* van leren en verbeteren om voortdurend verder te vereenvoudigen. In het *'huis van de wijk'* komen vooral veel verwickelingen en voorzieningen samen, met een nadruk op een soort makelaarsfunctie – hier komen degenen met problemen en mogelijke oplossers (vrijwilligers, met op de achtergrond professionals) elkaar tegen of in elk geval worden oplossingen hier actief geregisseerd. De *'superambtenaar'* zoekt het dan weer net iets meer in een overheidsdienaar die zo'n soort bemiddelende functie kan vervullen. De titel van het voorstel voor een *'vrederechter'* suggereert een speciale (verzoenende) rol voor de rechterlijke macht, maar ook hier ligt de nadruk op verbinding, op vrijwilligers en op het slim 'makelen' van oplossingen. Interessant is hier dat deze ontwerpgroep juist middengroepen en mkb-ers als primaire doelgroep voor beter werkende conflictoplossing noemt. Het voorstel *'wie wel weg is, wordt gezien'* richt zich specifiek op mensen die (dreigen) af (te) haken en vertoont dan weer enige parallel met het *huis van de wijk* in de zin dat een zekere vrolijke oplossingsgerichtheid gearrangeerd wordt door mensen bij elkaar te brengen.

Deze vogelvlucht doet nauwelijks recht aan de grondigheid, creativiteit en diepgang die de afzonderlijke ontwerpteams aan de dag legden. Tegelijk vormden de 'prototypes' wel de opmaat tot de poging die we met een klein aantal deelnemers van de verschillende tafels deden om uit de zeven verschillende ontwerpen, één boodschap te destilleren die als *Manifest van Middelburg* de wereld in zou kunnen gaan. Je kunt zeker zeggen dat dit alles geen democratisch proces in de klassieke zin is geweest met wetsvoorstellen, debatten, stemprocedures en amendementen. Tegelijk was het – met een wat andere blik bekeken - een hoopgevend 'alternatief' democratisch proces. Het is een proces 'van onderop': ieders idee kan (mee)tellen, ieders argument kon de doorslag kon geven, er ontstond ruimte voor gezamenlijk construeren, voortbouwend op elkaars ideeën. Het werd een schouwspel dat vaak afwezig is in gangbare zalen waar politiek wordt bedreven. Daar draait het immers meestal om pogingen de ideeën van de ander af te breken in plaats van er op voort te bouwen.

Het Manifest, zoals we dat hierna in voorlopige vorm presenteren is dan ook zelf weer een prototype. We gaan het de komende tijd bespreken met officiële instanties – zoals de Raad voor de Rechtsbijstand en de leiding van het Juridisch Loket – maar ook met – wat in het jargon heet – de 'eindgebruikers': de gewone mensen met opgestapelde sores, degenen die ongewild meemaken dat Kafka 'alive and kicking' is. Tegen het eind van 2022 of begin 2023 hopen we – namens heel veel mede-ontwerpers – een definitieve versie te lanceren en aan te bieden, bijvoorbeeld aan de vaste Kamercommissie voor Justitie en Veiligheid.

Springtij in het Recht - Manifest van Middelburg (concept)

Aan:

- Onszelf
- De burgers van Nederland (o.m. Zeeland)
- De provincie Zeeland
- De 13 Zeeuwse Gemeenten
- Andere provincies, andere gemeenten, IPO, VNG
- De minister voor Rechtsbescherming

Dit manifest pleit voor een structurele aanpak van conflicten. Conflicten tussen mensen onderling, tussen mensen en bedrijven, tussen bedrijven onderling, tussen mensen en (overheids)instanties, tussen bedrijven en instanties, etc. De nieuwe structurele aanpak van conflicten moet ervoor zorgen dat ze nooit langer duren dan 12 maanden.

In de huidige situatie zijn er elk jaar meer dan 1 miljoen problemen die langer dan twee jaar duren. Dit is nog exclusief de conflicten waar bedrijven tegenaan lopen. Het gaat om echtscheidingen,

burenconflicten, arbeidsconflicten, letselschadezaken, huurconflicten, consumentenconflicten, conflicten over uitkeringen, betalingen, belastingen, enzovoort.

Slepende conflicten schaden de gezondheid van mensen, schaden hun sociale betrokkenheid, schaden hun inzetbaarheid op de arbeidsmarkt en hun ondernemingszin en schaden uiteindelijk hun vertrouwen in overheid en politiek.

Conflicten zijn inherent aan onze dynamische en complexe samenleving. Maar ze hoeven niet zo lang te duren en ze hoeven niet voor zoveel onzekerheid te zorgen. Onze bestaande juridische infrastructuur kan ze niet aan. Het is echt Springtij in het Recht!!

Om een radicale verbetering te bereiken, pleit dit manifest voor de (door)ontwikkeling en brede invoering van een voorziening die conflicten van mensen en bedrijven snel en constructief helpt oplossen. Of tot zodanige overeenstemming weet te brengen, dat partijen weer verder kunnen. Dit is niet een juridische voorziening: onze samenleving is veel te complex om al die conflicten met juridische procedures te kunnen beslechten.

Deze voorziening is een lokaal samenwerkingsverband dat:

- als enige opdracht heeft conflicten zo snel en goed mogelijk tot een oplossing te brengen zodanig dat alle partijen weer verder kunnen
- hiertoe optimaal gebruik maakt van verschillende disciplines, in het bijzonder ook sociaal-psychologische kennis benut
- open is voor alle conflicten
- onpartijdige derde, neutraal is, ook voor overheden in een conflict
- alleen in uitzonderlijke gevallen naar andere instanties doorverwijst - en dus zelf in staat is 80% à 90% van de aanvragen succesvol af te ronden
- zorgt voor een voortdurende monitoring en doorontwikkeling van zijn oplossingsmethoden
- zowel fysiek nabij (op elke 50.000 inwoners een locatie) als online toegankelijk is
- toegankelijk is voor zowel burgers als kleine ondernemingen als voor andere professionals (onderlinge vindbaarheid)
- berekend is (of wordt) op de aantallen conflicten die mensen ervaren, zoals gemeten door het WODC
- bestaande professionaliteit en expertise benut en daarop voortbouwt (denk aan Juridisch Loket, Sociaal Raadslieden, Sociale Advocatuur, Mediation, Wijkteams, etc.)
- in alle opzichten eenvoudig is: niet juridisch, niet bureaucratisch, geen drempels, wel professioneel

Ter illustratie: bij de meest simpel ogende conflicten kunnen soms zomaar vijf of zes partijen betrokken zijn, die dan weer tien verschillende procedures tegen elkaar kunnen starten. Geen van deze procedures kan het conflict oplossen. Één sessie met alle betrokkenen aan tafel, kan vaak wel voor een iedereen werkende uitweg opleveren. Die dan ook nog eens duurzamer is, omdat overeenstemming werd bereikt.

Bemiddelaars in deze voorziening of gidsen zoals Samen Recht Vinden ze noemt zijn niet passief, zijn ter zake kundig, en gericht op precies datgene wat nodig is om conflicten opgelost te krijgen. Daarvoor is soms juridische kennis nodig, maar altijd een zeker psychologisch inzicht en sociale vaardigheid. En soms komt wat materieelkennis ook van pas. Bij SRV werken gidsen in duo's met elkaar aanvullende competenties dit lijkt een goed startpunt dat door voortschrijdend inzicht kan worden bijgesteld.

Wij zijn ervan overtuigd dat dit leidt tot:

- vermindering van stress, verbetering van gezondheid en leefbaarheid en sociale en economische relaties
- een antwoord op de alomtegenwoordige en zeer ingewikkelde roep om maatwerk en responsiviteit van de overheid – deze voorziening is een bruggenbouwer tussen systeem en leefwereld
- een sterke impuls van het maatschappelijk vertrouwen en vertrouwen in de overheid in het bijzonder
- overheden per saldo niets extra's kost, omdat de relaties met hun inwoners sterk verbeteren en juridische strijd vermindert.

Wij baseren ons op de ervaringen van een aantal pilots zoals Samen Recht Vinden Zeeland, Uitelkaar.nl, Informele Aanpak Tilburg, Bibliotheken, Divosa-pilots en vele andere. Wij baseren ons op uitgebreid onderzoek zoals bijvoorbeeld naar Prettig Contact met de Overheid, Geschilbeslechtingdelta, We laten ons inspireren door buitenlandse voorbeelden zoals de vrederechter in België en Zwitserland.

Als organisatorisch voorbeeld kijken we onder meer naar het model van Slachtofferhulp dat excellente dienstverlening weet te realiseren met de inzet van vele kundige vrijwilligers maar dit vergt wel een goede ondersteuningsstructuur. Ook buurtbemiddeling is een bron van inspiratie. Juist de inzet van vrijwilligers met een rijke variatie aan ervaring en sociaal kapitaal in een lokale setting versterkt de benaderbaarheid van deze voorziening. GBV (gezond boeren verstand) is minstens zo belangrijk als juridische kennis.

Vooruitblik

Om het ontwerpwerk dat hiervoor werd geëtaleerd daadwerkelijk tot leven te doen komen in een vruchtbare structuur voor goed werkende conflictoplossing, daar zal nog het nodige werk voor moeten gebeuren. Verder werken (leren in lussen) aan een effectieve, pragmatische, oplossingsgerichte werkwijze en ervoor zorgen (media-offensief) dat er meer bekendheid wordt gegeven aan nieuwe vormen van toegang tot recht(vaardigheid). Uitleggen, overtuigen, samenwerken met (uitvoerings)organisaties in het sociaal en juridisch domein, met hun eigen belangen, zienswijzen en tradities. Betrekken van een bredere cirkel van welwillende, vernieuwingsgerichte politici, bestuurders, ambtenaren en wetenschappers. Allemaal taai werk – maar met een grote belofte van minder maatschappelijke en economische frustratie. En er is een basis gelegd om op te bouwen: in Middelburg door 7x7 prille bouwmeesters.

Literatuur:

Krijn van Beek, *Kennis en waar de nieuwe beleidsideeën vandaan komen*, Beleidsonderzoek Online, april 2015

Maarten Boudry, *Waarom de wereld niet naar de knoppen gaat*, Amsterdam 2022

Hans Boutellier, *Het nieuwe westen. De identitaire strijd om de sociale verbeelding*, Van Genneep, Amsterdam 2021

Arwin van Buuren, *Vormgeven aan uitnodigend bestuur; pleidooi voor een ontwerpgerichte bestuurskunde*, oratie, EUR, 2017

Pieter Ippel, *Het landschap van het recht. Een reisgids*, Den Haag 2019

Herman Tjeenk Willink, *Groter denken, kleiner doen*, Prometheus, Amsterdam 2018